МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СХОДУ В XVII—XVIII СТ.*

Історичний розвиток українського народу відбувався не ізольовано від життя інших народів. Складалися певні відносини України і з країнами Сходу.

Тісно зв'язаною була в той час доля України з Туреччиною та васалами останньої— Кримським ханством і ногайськими ордами. Ці взаємини на певних етапах набували трагічного характеру. Споконвічна агресія турецьких і татарських феодалів проти України визначила напрям цих взаємин у XVII—XVIII ст. Навіть у XVIII ст. султанська Туреччина включала до своїх експансіоністських планів загарбання в першу чергу території України.

Та незважаючи на це, між Україною і Туреччиною існували тривалі періоди мирних відносин, під час яких пожвавлювалася торгівля, що була основним видом економічних зв'язків в епоху феодалізму. Торгівля України з Туреччиною була одним із свідчень того, що між українським і турецьким народами ніколи не існувало якихось органічних суперечностей і що на шляху розвитку мирних, дружніх взаємовідносин між цими двома країнами стояла тільки агресивна політика султанського і ханського урядів.

Документальні матеріали українських архівів дають у розпорядження історичної науки не дуже багато для висвітлення українсько-турецької торгівлі. За цими матеріалами, наприклад, важко встановити точну цифру загального обсягу торгівлі, процентного співвідношення експорту й імпорту, вартості обігу тощо. Однак ряд важливіших сторін проблеми східної торгівлі України можна висвітлити, спираючись на дані архівних матеріалів.

Ще менше джерел про інші форми зв'язків з країнами Сходу.

Водночас воєнні сутички України та Росії з Туреччиною, спільна боротьба українських і російських збройних сил і всього українського населення проти ханських орд знайшли широке відбиття в архівних фондах України. Це обумовлювалося насамперед тим, що турецько-татарська навала була історичною трагедією українського народу, а боротьба проти цієї навали — найпершим завданням України, і вона посідала велике місце в житті українського народу. Все це й відбилося в документах.

Серед архівних фондів установ Лівобережної України за кількістю матеріалів про торгівлю з Туреччиною і в меншій мірі з Персією на перше місце слід поставити фонди Київської губернської канцелярії[1] і Коша Запорозької Січі[2]. Обмежену кількість документів про східну торгівлю України включає в себе фонд Канцелярії гетьмана Розумовського[3]. Поодинокі справи, а в ряді випадків тільки окремі документи з даного питання, можна відшукати у фондах: Генеральної військової канцелярії[4], Чернігівської полкової канцелярії[5], "Колекції документів Київської археографічної комісії", прикордонної митниці та ін.

Київський генерал-губернатор з огляду на прикордонне положення губернії, яку він очолював, по суті здійснював нагляд за всією торгівлею Лівобережної України з іншими країнами. Тому в його канцелярії зосереджувалися документи, що відбивають різноманітні проблеми, які виникали у зв'язку з торгівлею Лівобережжя України зі східними країнами. Саме Київська губернська канцелярія протягом 1744, 1745 і 1748 рр., за розпорядженням Колегії закордонних справ, через магістрати і комендантів українських міст та начальників форпостів на Дніпрі, збирала відомості про стан торгівлі з Туреччиною напередодні російсько-турецької війни 1735—1739 рр.[6]

Програма для збирання відомостей включала чимало питань про купців, про товари, якими вони торгували, про торгові водні і сухопутні шляхи, про турецькі торгові кораблі, які прибувають з Чорного моря і курсують по Дніпру, про збирання податків з купців, про видачу їм паспортів тощо. Ось чому й рапорти, які надсилалися в Київську губернську канцелярію, включали в себе досить широке коло питань. В них, крім суто інформаційних даних, зустрічаються цікаві спостереження і навіть узагальнюючі характеристики.

---

* Стаття передрукована з журналу "Архіви України" (1966, №4) без текстових змін та з збереженням притаманної цьому виданню системи посилань на літературу.

Право виїзду в Персію, Туреччину і Крим оформлялося офіційним документом. Ці документи (своєрідні паспорти) перевірялися на форпостах і перевозах: Кременчуцькому, Переволочанському і на Запорозькій Січі. Завдяки цьому в архівних фондах згаданих установ є матеріали, які відбивають соціальний склад купців, що їхали до країн Сходу.

Серед українського купецтва, яке торгувало з Туреччиною і Кримом, найбільш численний прошарок становили козаки й старшина. Цілком ймовірно, що торгівлею займалася, переважно, козацька верхівка. До Туреччини, Персії та Криму купці часто їздили особисто. Старшина, яка проводила торгові операції з Туреччиною, здійснювала їх через своїх представників — шафарів і робітників-челядників. Відомі випадки поїздки цілих торгових компаній, своєрідним проявом яких були чумацькі валки.

Найчастіше вони формувалися у Полтаві, яка належала до числа провідних торгових центрів України. Шлях з Полтави у Крим ішов через Запорозьку Січ. На полтавських ярмарках, поруч з купцями з Західної Європи, часто можна було зустріти турецьких і персидських. Полтавські купці кооперувалися з роменськими, переволочанськими та іншими козаками.

Челядники, побувавши в Криму, ніколи не поверталися з порожніми руками. Вони завжди закуповували турецькі та кримські товари.

Серед кримських і турецьких купців чимало було вірменів.

За матеріалами фонду Київської губернської канцелярії, а також архіву Коша Запорозької Січі можна встановити асортимент східних товарів, які ввозилися, вивозилися і транспортувалися через Україну. Реєстри товарів — дуже часта різновидність документів, що входять до складу справ про торгівлю. Оскільки реєстрація товарів була пов'язана зі стягуванням мита, не виключені були спроби приховування товарів. Однак фіскальний апарат працював досить чітко, відхилятися від відомих торгових шляхів купці не могли в зв'язку з небезпечністю степових доріг (як відомо, південноукраїнські землі ще в XVII ст. іменувалися "Диким полем"). Тому реєстри досить повно фіксують асортимент, але не кількість товарів, що були предметом торгівлі з країнами Сходу.

З Туреччини і Персії ввозились килими, шовк, сап'ян, ладан, цитрусовий сік, померанцева кірка, вино турецьке і кримське, турецька пряжа, шафран, ізюм, мигдаль, фісташки.

Головне місце вивозу з України належало продуктам сільського господарства і ремесла (масло, тютюн, горілка, залізо). Немалою статтею експорту було хутро. Причому Лівобережна Україна вивозила в Туреччину і Персію не тільки своє хутро, але й завезене з Москви. Крім хутра, українська козацька старшина закуповувала в Росії й інші товари та відправляла їх у Туреччину і Крим.

Особливою була роль Запорозької Січі в транзитній торгівлі Росії й України з країнами Сходу, що визначалось географічним розташуванням Січі. Цим, власне, і пояснюється наявність різноманітних матеріалів у фонді Коша Запорозької Січі. Тут знаходимо листування кошової старшини з царськими, лівобережними козацькими і ханськими властями, а також з польськими урядовцями про торгівлю з Сходом. Особливо цікаві рапорти паланкових полковників і курінних отаманів. Фінансові операції відбилися у векселях. Ханські ярлики, листи єдичкульського каймакана та інших татарських правителів, написані татарською мовою, іноді мають переклади тих часів. Запорозька Січ була обов'язковим транзитним пунктом для тих, хто їхав у Крим і Туреччину і повертався назад, вона мала й безпосередні торгові відносини з Туреччиною. До Запорозької гавані на р. Підпільній щороку прибувало до 10 турецьких кораблів, що йшли з Егейського моря, Константинополя, Варни та Очакова. На Січ приїжджали купці з Месеврії, Кілії, Очакова з вином, маслиновою олією і різною бакалією, а також пряжею і тканинами. На Січі постійно жили іноземні купці: вірмени, серби і греки, що були посередниками в торгівлі з Туреччиною і Персією.

Купці з Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини .приїжджали в Січ навесні, щоб з перших рук купувати турецькі, перські і кримські товари. Якщо купці не встигали прибути навесні, вони їхали через Січ самі в Крим і там закуповували турецькі й місцеві товари, продавши попередньо свої.

Із Запорожжя в Крим відправляли коні, велику рогату худобу, вівці, продукти землеробства і тваринництва, у тому числі й зернові культури, масло, тютюн, хліб. Відбувалась також взаємна торгівля зброєю.

З Криму, Туреччини й Персії до Зопорожжя везли бакалійні вина, східні солодощі, корицю, гвоздику, інжир, лимонний сік, горіхи, ладан, бавовняні пряжі й тканини, шовк, шкіру, мідь і металеві вироби, порох, папір, сап'яни та ін. Товари, що привозилися, частково затримувалися на Запорожжі, а решта перевозилася в Україну. З купців обох сторін, які проїжджали, обов'язково бралися митні збори. Старшина посилала запорозьких козаків як провідників і військову охорону, за що також стягувала плату з купців. Але, мабуть, найістотнішими були прибутки, одержувані старшиною на перевозах, мостах, бродах і шляхах. Головним таким перевозом був Микитинський, на місці теперішнього міста Нікополя. Розміри цих зборів і зміна їх у різні періоди XVIII ст. досить повно відбиті в архівних матеріалах, які включають також і дані про розміри торгових зборів з українських купців у Туреччині й Криму, особливо на Перекопі.

Оскільки порушення в першу чергу викликали листування з властями, у матеріалах фондів Коша Запорозької Січі й Київської губернської канцелярії значна кількість документів відбиває саме зловживання в торгових митних зборах, а також насильства і грабежі, що їх зазнавали українські купці в Кримському ханстві. Але не це, звичайно, визначало суть і зміст торгових відносин України з Туреччиною. Купці, на яких нападали, висуваючи вимогу про відшкодування збитків, подавали реєстри товарів, вкрадених у них. До цих реєстрів слід, звичайно, підходити обережно, бо потерпілий часто перебільшував розміри збитків.

На Запорозькій Січі вели спеціальний журнал для запису скарг купців, що потерпіли від татарського грабежу. Цей журнал був основою для складання реєстру претензій, які розбиралися на з'їздах представників ханського уряду і Запорозької Січі. Традиційними місцями таких з'їздів були Микитино і Кам'яний Затон. Як журнал, так і протоколи, що фіксують хід цих дипломатичних запорозько-татарських зустрічей, збереглися і входять до складу документів фонду Коша Запорозької Січі.

Кіш Запорозької Січі енергійно захищав інтереси своїх купців. Листування з ханом у питаннях торгівлі посідає дуже велике місце в запорозькому архіві. Кіш вимагав відшкодування збитків і покарання тих, хто грабував запорозьких купців, висловлював протест проти підвищення мита в Перекопській митниці тощо.

Особливо тяжким було становище тих українських купців, яких застав початок війни в Криму і Туреччині — вони зазнавали справжніх репресій. Немало з них загинуло від нестерпних умов і тяжких робіт, які виконували вони на каторгах і галерах, яничарських дворах та рудниках.

Наслідком тих спроб, що їх робили російський уряд і старшинські власті, щоб встановити збитки українських і російських купців у Криму і Туреччині й висунути претензії перед султанським урядом, і було виникнення групи документів, в яких є відомості про характер і систему торгівлі України з Туреччиною та Кримом.

Документи свідчать про те, що однією з перешкод в торгівлі України з країнами Сходу були епідемії — часте явище в Криму, який був головним транзитним пунктом для торгівлі Туреччини з Росією й Україною. Епідемії чуми, холери в Криму спричинялися до заборони торгових відносин.

Важливішу роль в економіці Лівобережної та Слобідської України відігравала кримська сіль. З ранньої весни до пізньої осені йшли з Криму чумацькі валки від 10 до 100 возів, навантажені сіллю. Кількість солі, що вивозилася з Криму, звичайно, була велика, але, на жаль, вона не піддається точному обліку через відсутність статистичних даних.

Документи Коша Запорозької Січі відбивають і таку сторону економічних відносин з Туреччиною та Кримом, як аргатування, тобто робота за наймом запорожців у кримських і турецьких містах, зокрема в турецькій фортеці Очаків. Українські робітники привносили в турецьке і татарське середовище звичаї, традиції й способи українського ремесла та сільськогосподарської діяльності. В справі № 5 є рапорт тимошівського курінного отамана Василя Коржа про те, що Максим Залізняк, виходець із запорозької сіроми, "в турецькому місті Очакові перебував у шинковому промислі' (наймитом шинкаря).

Збереглися деякі матеріали, зв'язані з короткочасним перебуванням запорожців під владою Кримського ханства, в тому числі ярлики ханів Кайман-Гірея та Іскандер-Гірея про грошові побори запорожців, про заборону займатися добуванням солі на Козячому мисі тощо.

У фонді Київської губернської канцелярії є документи про широку участь українського населення в дипломатичних відносинах царського уряду з Туреччиною і Кримським ханством[7].

Українські козаки входили до складу посольств як перекладачі. Кореспонденція російського посла у Константинополі йшла до Москви і з Москви через Україну. Для переправлення дипломатичної пошти залучалися козаки Київського, Миргородського та інших полків. Ці козаки знали турецьку і татарську мови. Турецькі посли у Москву також проїжджали через Лівобережну Україну. Документи, які стосуються забезпечення провіантом, фуражем і одягом, а також охорони квартир цих посольств за рахунок українських козаків і селян, теж становлять чималу групу матеріалів фонду Київської губернської канцелярії. У матеріалах фонду також відбилось листування з впливовими членами султанського уряду. Але найбільш цікавою є кореспонденція російських резидентів у Константинополі, що підтримували тісний зв'язок з київським генерал-губернатором. У цих кореспонденціях є цінні відомості про внутрішнє становище Туреччини і навіть Персії, про воєнні задуми їх урядів, про політичні події в цих країнах.

Такого ж змісту донесення і листи одержував київський генерал-губернатор від агентів, що жили в Туреччині або спеціально туди направлялися для з'ясування становища цієї країни.

Перше місце в такого роду розвідувальній діяльності належало запорозьким козакам. Серед матеріалів Коша Запорозької Січі є ціла група документів, об'єднана під назвою "секрети Коша Запорозького", що включає таємне листування Запорозької Січі з гетьманом Розумовським, Колегією закордонних справ, Київською канцелярією. "Секрети Коша Запорозького" є дуже важливими історичними матеріалами про країни Сходу, насамперед Туреччину і Кримське ханство. Запорозьким козакам належить визначна роль у збиранні відомостей про ці країни. Серед запорожців багато хто знав турецьку і татарську мови і саме вони виконували ці важливі і небезпечні доручення. Серед донесень цих козаків, які складали основу "секретів Коша Запорозького", зустрічається багато цікавих відомостей про Туреччину, про кримські і ногайські орди, що розширювало уявлення і знання насамперед урядових сфер Росії про країни Сходу.

Велика роль належала українському козацтву і в проведенні мирних переговорів, встановленні та уточненні російсько-турецьких кордонів, що здійснювалося в результаті мирних договорів, які завершували російсько-турецькі війни. Оскільки ці кордони проходили через територію України, козаки прекрасно знали місцевість і, беручи участь у роботі прикордонних комісій, робили неоціненні послуги російським представникам, що відбилося в документах Київської губернської канцелярії [8]. Крім цього, в архівних матеріалах є й інші дані про російсько-турецькі кордони: розташування і діяльність прикордонних форпостів, дислокація військ на кордонах, закриття кордонів у зв'язку з епідемією в Криму і Туреччині[9] тощо.

Найважливіше значення мають запорозькі матеріали, в яких зустрічаються дані про дружні відносини запорозьких низів з трудовими верствами татарського і турецького населення. Документи свідчать також про те, що запорозькі козаки, особливо купці, завжди мали в Криму, ногайських ордах, Туреччині й Персії міцні зв'язки з окремими представниками місцевого населення, часто дружні відносини. Не випадково саме запорожцям доручив царський уряд добитися у 1770 р. відриву ногайських орд від Кримського ханства і Туреччини. Діяльність запорожців у цьому напрямі, їх агітація серед ногайських татар, що завершилася повним успіхом, також досить повно відбилася в архівних матеріалах Коша Зопорозької Січі. У справах 251 і 252 йдеться про вихід ногайських орд з-під влади хана, їх переправу за допомогою запорожців через Дніпро, тимчасове перебування орд на території Запоріжжя та ін.

Оскільки Запорозька Січ була перехідним пунктом для "вихідців з полону", тобто полонених, які втікали з турецької і татарської неволі, а Київська губернська канцелярія видавала їм паспорти, попередньо опитавши їх, то в архівних фондах цих установ ми зустрічаємось з найрізноманітнішими документами, що стосуються проблеми невільництва. Серед них виділяються "расспросные речи", тобто протоколи опитування невільників, що повернулися на батьківщину. У цих документах ми знаходимо відомості про становище невільників в умовах турецько-татарського рабства, а також про те, що їм після повернення на батьківщину давали право вибору місця проживання і звільняли на десять і більше років від податків. Крім того, в цих матеріалах можна знайти чимало даних про

внутрішнє становище і політичні події в Туреччині, Кримському ханстві, сусідніх східних країнах, а також у тих районах, через які йшли невільники[10]. Опитування колишніх невільників проводилось за певною формою, яка обов'язково включала запитання, що стосувалися султанської Туреччини [11].

Хоча прямих вказівок у документах і не виявлено, але можна допускати, що невільники, тікаючи з полону, мали підтримку місцевого турецького і татарського населення. Інакше вони не могли б пробиратися територією Туреччини і Криму.

У документах Київської губернської канцелярії відбилася діяльність російських резидентів у Константинополі щодо викупу цілих партій невільників[12]. Тут же знаходяться документи про еміграцію в Україну населення південнослов'янських земель, які входили у XVII—XVIII ст. до складу володінь султанської Туреччини[13], а також про приїзд в Україну для навчання, насамперед у Київську духовну академію, болгар, сербів, чорногорців та ін.[14] У фонді Київської духовної консисторії є справи про приїзд до України місіонерів із Сербії та Чорногорії для збирання пожертвувань на користь православного населення Туреччини, а також для навчання в Київській духовній академії[15].

У фонді Полтавської полкової канцелярії є унікальні справи з докладним подвірним описом загибелі людей і матеріальної шкоди, завданої татарами під час їх наскоків у 1731, 1739 і 1740 рр., з детальним переліком видів знищеного майна, сільськогосподарської продукції, ремісничих виробів, худоби тощо. Тут же є й реєстри жителів, убитих або захоплених у полон і тих, що втекли з полону. Ці документи відзначаються великою вірогідністю, бо описи складалися офіційними особами, а освідчення потерпілих засвідчувалися підписами двох свідків. Ці матеріали тим більш цінні, що Полтавський полк був найдалі висунутий на південь і одним з перших приймав удари татарських орд[16].

Менше даних про шкоду, завдану українському населенню від набігів татар, знаходимо у фондах Генеральної військової канцелярії Коша Запорозької Січі, Київської губернської канцелярії, а також в актових книгах гродських судів Правобережної України.

У фондах Лівобережної України (полкові і сотенні канцелярії, Генеральна військова канцелярія, Київська губернська канцелярія, Канцелярія гетьмана Розумовського, Генеральна похідна військова канцелярія та ін.) знаходимо матеріали, пов'язані з форпостною службою козаків на кордонах з ногайськими ордами і Кримським ханством, документи про будівництво Української лінії, створюваної для захисту від наступу Туреччини та про службу на цій лінії, а також про участь України в російсько-турецьких війнах у кінці XVII—XVIII ст.

Наприклад, значну частину фонду Коша Запорозької Січі складають так звані "справи похідні". Матеріали, що входять до їх складу, показують, що рядовий козак ніс на своїх плечах весь тягар небезпеки боротьби проти султанської Туреччини і Кримського ханства. "Репорти" і донесення запорозьких командирів, що відправлялися нерідко просто з поля бою, "похідні журнали" і "реляції" запорозьких "партій" і "команд" відбивають бойову діяльність Запорозького війська в російсько-турецьких війнах 1735—1739 і 1768—1774 років.

Докладно архівні документи розповідають і про знамениту Дунайську експедицію запорозького флоту, який у 1771—1772 рр. двічі пройшов шлях з Дніпра в Дунай. Він пропливав повз ворожі фортеці Очаків і Кінбурн, де курсували турецькі військові кораблі, активно включався у воєнні дії російської армії на Дунайському театрі війни. Попутно запорожці багато зробили для вивчення малознайомих тоді чорноморських шляхів. На жаль, в архіві не залишилося матеріалів, які б фіксували наслідки цих наукових спостережень запорожців. Можливо, вони збереглися в архівних фондах центральних установ царської Росії. Тому доцільно було б зайнятися їх розшуками, бо вони становлять інтерес не тільки для істориків, але й географів.

Документи Київської губернської канцелярії висвітлюють перебування полонених турків і татар в Україні[17]. З документів видно, що дуже частими були випадки прийняття православ'я турками і татарами. Вони залишалися жити в Україні, асимілювалися з українським населенням[18]. Такого ж роду документи можна зустріти і в фондах полкових канцелярій, зокрема Чернігівської. Ці документи показують, що царські офіцери і козацька старшина прагнули закріпачити таких нових поселенців.

Названі вище питання відбилися у фонді Канцелярії гетьмана Розумовського, матеріали якого за своїм змістом мають багато спільного з документами Київської губернської канцелярії.

Документальні матеріали філіалу Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Харкові, що висвітлюють взаємовідносини Слобідської України з східними країнами, багато в чому аналогічні документам архівних фондів установ Лівобережної України, хоча обсяг їх, звичайно, набагато менший. В цих документах є дані про торгівлю з Туреччиною і Персією, але переважають матеріали, пов'язані з участю Слобідської України в російсько-турецьких війнах і матеріали про боротьбу населення проти турецько-татарських вторгнень на Слобожанщину. Вони здебільшого зосереджені у фондах полкових канцелярій — Харківської, Ахтирської, Сумської, Ізюмської, а також у фонді Канцелярії комісії Слобідських полків. Зустрічаються окремі відомості з розглядуваної теми і в архівних фондах приказних ізб: Чугуївської, Білгородської та Сумської.

Протягом кількох століть тісні економічні зв'язки з країнами Сходу підтримували західноукраїнські землі. Через західноукраїнські землі проходили і перехрещувалися важливі сухопутні торгові шляхи, які з'єднували країни Західної, Центральної і Східної Європи зі Сходом. Тому з початку XV ст. до останньої чверті XVIII ст. українські і польські купці вели активну східну торгівлю.

У фондах львівських архівів є велика кількість документальних матеріалів, які відбивають торгові відносини західноукраїнських земель зі східними країнами. В Центральному державному історичному архіві у м. Львові численні відомості про торгівлю зі Сходом є в актових книгах і фасцикулах міських і земських судів Руського, Белзького та інших воєводств, а також у колекціях грамот на пергаменті. Магістрати вступали у безпосередні відносини з країнами Сходу або ж зі східними купцями. Тому у фондах цих установ відклалися документи, що відбивають зв'язки України з країнами Сходу.

Документальні матеріали Львівського обласного державного архіву фіксують торгові відносини зі Сходом більш, ніж за два століття. Систему і характер торгових відносин можна вивчити за королівськими привілеями на право торгівлі, в яких детально визначаються умови торгівлі з країнами Сходу.

Західноукраїнські міста, завдяки своїй важливій ролі в транзитній торгівлі зі Сходом, притягли масу вірменських переселенців, що втекли від гніту турецьких та інших агресорів. Вірмени, переважно купці й ремісники, заснували в торгових, промислових і ремісничих центрах Західної України свої поселення і встановили дружні відносини з українським населенням, зайнявши провідне місце і ставши головними посередниками в торгівлі Західної України з країнами Сходу. Завдяки цьому в Україні східні товари часто називали "вірменськими товарами". Документи львівського, станіславського вірменських магістратів, які зберігаються в ЦДІА УРСР у м. Львові, детально розповідають про торгівлю Західної України зі Сходом через посередництво вірменських купців, що жили в українських містах. У Львівському обласному архіві зберігаються протоколи Львівської вірменської ради і старійшин та духівниці львівських вірменських купців, що включають цілу систему відомостей про торгівлю України з країнами Сходу.

Як свідчать архівні документи, найзначніші торгові операції проводили українські та вірменські купці з Туреччиною і Персією. За архівними матеріалами, насамперед фонду магістрату міста Львова, можна відновити шлях, яким йшли торгові каравани з Львова в Стамбул. Це так званий "Волоський шлях": Глиняни, Золочів, Теребовля, Кам'янець-Подільський, Хотин, Ясси, Андріанополь. З часом, у зв'язку з війнами, цей торговий шлях був закритий, і купецькі каравани йшли через південноукраїнські степи на Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Стамбул. У Кримське ханство з Західної України каравани прямували через Кам'янець-Подільський так званим Татарським шляхом.

Купецькі каравани, що користувалися цими шляхами, були переважно вірменськими, хоча й українські купці займали в них чимале місце. Українські та вірменські купці з України відвідували найбільші міста великих володінь султанської Туреччини, а також Персії. Західна Україна підтримувала торгові відносини з перськими містами Тебрізом, Ісфаганню, Новою Джульфою та ін.

З України у Туреччину і Персію вивозилися вироби українських ремісників, а також різні інші товари і продукти західноукраїнських міст і сіл.

Але не тільки українські товари експортувалися з України в турецькі й перські володіння. Українські та вірменські купці привозили туди товари інших країн. У Туреччині дуже цінилося російське хутро, особливо славились соболі. Тому в архівних документах відбилася діяльність купців

з України, що торгували в Москві та Константинополі. У названих фондах знаходимо відомості про становище українських купців у Туреччині й Персії та про розміри податків, що стягувалися з них.

У купців, які торгували зі східними країнами, був численний штаб посередників, помічників, прикажчиків, що неодноразово їздили з своїми принципалами або навіть самостійно в Туреччину, Персію та інші країни. Отже, здійснювалося знайомство українців з країнами Сходу, що також відбили документи львівських архівів.

Повертаючись на батьківщину, українські купці везли з собою турецькі, перські та інші східні товари. Наприклад, з Персії ввозилися перські килими, тканини, зброя, намети. Серед товарів, що привозилися в Україну з Туреччини, провідне місце також належало тканинам і килимам, головними споживачами яких були магнати. В ряді західноукраїнських міст існували для східних товарів спеціальні склади, власниками яких були, головним чином, вірмени, що жили на Україні. Тому ці склади були насамперед там, де були вірменські колонії: у Львові, Кам'янець-Подільському, Снятині, Язловці. Деякі західноукраїнські міста стали відомими в усій Західній Європі як центри торгівлі східними товарами. Наприклад, до західноукраїнського міста Ярослава приїжджали купці з різних європейських країн для закупівлі східних товарів.

Актові книги львівських архівів включають відомості про об'єднання купців кількох українських міст та про створення ними своєрідних компаній для ведення торгівлі з Сходом, їх торгово-кредитні операції досягали сотень тисяч золотих.

В актових книгах Львівського вірменського суду та в документах інших фондів є численні документи про приїзд в Україну східних купців. Відомості про перебування східних купців на Західній Україні, особливо у Львові, найбільше зустрічаються в книгах так званої Штукової каси за 1669—1675 рр., які реєстрували східних купців, що прибули зі своїми товарами у Львів, а також враховували податки, що стягувалися з них. Серед східних купців переважали турецькі й перські. На базарах західноукраїнських міст зустрічалися також купці з далекого Іраку і різних країн Азії.

Архівні документи свідчать, що економічні зв'язки Західної України з країнами Сходу мали місце також у галузі ремесла і тут провідниками були вірмени, які впроваджували на Західній Україні східне текстильне ремесло. Організовані ними в західноукраїнських містах мануфактури по виробництву іранських поясів, що набули широкого розповсюдження в Україні, базувалися на східній техніці, східному устаткуванні та східному інструменті.

Дуже мало відомостей дають архівні матеріали про відносини Західної України з країнами Сходу в галузі культури. Однак і за цими відомостями, в числі яких особливий інтерес являють списки майна, можна скласти уявлення, що на Західній Україні елементи східної культури проникали і в побут, що позначалося на деталях одягу і в обробці зброї та в архітектурі, особливо вірменській. Вірменські пам'ятки архітектури, які знаходяться на Україні, показують, що турецький орнамент творчо перероблявся вірменськими і українськими майстрами.

Вірмени-поселенці, приїхавши на західноукраїнські землі, разом зі своєю культурою принесли в Україну і культуру інших народів Сходу, підтримували тісні відносини з своїми співвітчизниками, що жили в Туреччині та Персії, про що говорять матеріали магістрату м. Львова. Це також було одним з каналів проникнення східних елементів на Західну Україну.

Дуже цінними є відомості про політичні події на Сході, які зафіксовані в актових книгах зі слів дипломатичних представників або ж купців, що побували в країнах Сходу.

В останню чверть XVIII ст. спостерігається різке скорочення кількості відомостей про торгівлю зі Сходом, що було результатом падіння східної торгівлі у західноукраїнських землях після захоплення їх Австрією в 1772 р. Нові кордони підірвали економічні зв'язки Західної України з країнами Сходу.

Відомо про ряд подорожей українців у XVII—XVIII ст. в східні країни з пізнавальною метою. Найбільш цікавою щодо цього є подорож киянина Василя Григоровича-Барського, який 24 роки (з 1723 по 1747 р.) був далеко від батьківщини і відвідав, крім європейських країн, Туреччину, Єгипет, Сірію та інші країни арабського Сходу. Його записки — "Подорожі", вперше видані посмертно в 1770 р., користувалися величезною популярністю в Україні та Росії, що свідчить про живий інтерес серед широкої української громадськості до країн Сходу. Високоосвічений, ерудований український

мандрівник розповідає захоплено, з великою спостережливістю і глибиною про економічне і культурне життя країн Сходу, про працю, побут, звичаї населення цих країн, про зовнішнє обличчя міст, сіл і окремих чудових архітектурних споруд. Григорович-Барський у своєму творі виступає палким прихильником встановлення і розвитку торговельних і культурних зв'язків України з східними країнами. Рукопис "Подорожей" Григоровича-Барського зберігався у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Взаємини Закарпатської України з країнами Сходу не набули такого розмаху, як це спостерігалося в західноукраїнських землях і на Лівобережжі й це відбилося в архівних матеріалах, що зберігаються в Закарпатському обласному державному архіві. Взаємовідносин зі Сходом стосуються такі фонди, як Ужанський жупанат і Бережанський наджупан. У них зустрічаються поодинокі документи про східну торгівлю, переважно це паспорти, видані купцям для проїзду в країни Сходу.

Документи про відносини України з країнами Сходу в феодальний період використовуються дослідниками мало. З початку 30-х років XX ст. в українській історіографії навіть не ставилась така проблема.

В останні п'ять років, у зв'язку з пожвавленням вивчення історичних зв'язків українського і вірменського народів фонди львівських, київських та інших українських архівів почали дуже активно студіюватися вірменськими істориками. Випущено в світ два збірники матеріалів спільних наукових сесій українських і вірменських істориків[19]. У цих збірках українські історики — співробітники архівів Н.К.Кривонос, Г.С.Сизоненко, П.Х.Пироженко, Н.Ф.Врадій у своїх оглядах документальних матеріалів про вірменські колонії на західноукраїнських землях повідомляють про документи, що включають у себе відомості про відносини західноукраїнських земель з країнами Сходу, оскільки вірменські купці відігравали визначну роль у східній торгівлі України.

О. АПАНОВИЧ

ЛІТЕРАТУРА

[1] Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві (далі ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 59 (1709—1781 рр.), спр. 508, 887, 1033—1035, 1065.

[2] Там же, ф. 229 (1713—1777 рр.), спр. 8, 30, 32, 45, 50, 63, 84, 97, 122, 123; 137, 138, 140, 142, 168, 192, 201, 251, 281, 328, 329, 359.

[3] Там же, ф. 269 (1750—1764 рр.), спр. 1810, 1961, 1962, 2685.

[4] Там же, ф. 51 (1656—1765 рр.), спр. 557, 822 та ін.

[5] Там же, ф. 108 (1706—1781 рр.), оп. 2, спр. 109, 199.

[6] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 59. спр. 14644, 15802.

[7] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 59, спр. 17, 20, 266, 286, 446, 506—508, 517, 619, 650, 747, 794, 796—798, 895, 901, 903—909, 914, 915, 1029, 1039—1044, 1280, 1282, 1397.

[8] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 59, спр. 696, 914.

[9] Там же, спр. 696, 744, 746, 817, 1084, 1203.

[10] Там же, спр. 117, 267, 446, 507, 508, 619, 800, 918, 919, 938, 1045, 1047, 1048, 1175, 1194.

[11] Там же, ф. 29, спр. 6.

[12] Там же, ф. 59, спр. 507, 1045, 1047.

[13] Там же, спр. 1831, 1835, 3672, 2678, 2679, 2817, 2866, 2867, 3023, 3056, 510, 3590, 3660, 3779, 3952, 4699, 4958, 4972, 4975, 5290, 5425, 5712, 5953, 5986, 5987, 5990.

[14] Там же, спр. 320, 390, 2066, 2519, 2556, 2587, 5275, 4736.

[15] ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 127 (1700—1719 рр.), оп. 144, спр. 88; оп. 148, спр. 51; оп. 161, спр. 139, оп. 1020, спр. 88 та ін.

[16] Там же, ф. 94 (1710—1783 рр.) спр. 32, 33, 63.

[17] Там же, ф. 59, спр. 202, 738, 739, 740, 801—803, 916, 917, 1046, 1283, 1291.

[18] Там же, спр. 899, 910, 995, 1129, 1179.

[19] Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Ереван, 1961. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии. Киев, 1965.